

کاوش‌های نظری در الهیات و تمدن

حبیب‌الله بابایی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

کاوش‌های نظری در الهیات و تمدن

حبیب‌الله بابایی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: گروه مطالعات تمدنی
- سرویراستار: محمداقبر انصاری
- چاپ: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- چاپ اول: بهار ۱۳۹۳
- شماره: ۱۴۰
- قیمت: ۳۰۰۰ تومان
- عنوان: ۷۵، مسلسل: ۲۵

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.
 نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائیه) کوچه امام، پلاک ۴۲
 تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳؛ ص.ب ۵۸/۳۷ کدپستی: ۳۷۱۵۶-۱۶۴۳۹
 مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهداء، تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۱
 ۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده
 طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۹۵۱۵۳۴
 وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: rahbr@isca.ac.ir

سرشناسه:	بابایی، حبیب‌الله، ۱۳۵۱-
عنوان نام‌پیداآورد:	کاوش‌های نظری در الهیات و تمدن / حبیب‌الله بابایی؛ تهیه گروه مطالعات تمدنی
مشخصات نشر:	قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳
مشخصات ظاهری:	۶۰۴ ص.: نمودار
شابک:	۳۰۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۵۴۷]-۵۶۴؛ همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	نمایه
موضوع:	تمدن
موضوع:	تمدن اسلامی
موضوع:	فرهنگ
موضوع:	الهیات
شناسه افزوده:	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، گروه مطالعات تمدنی
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۳ ب۲۰۲/ف۱۱۳/۱۳۸۵
رده‌بندی دیویی:	۹۰۹
شماره کتابشناسی ملی:	۳۳۸۵۶۳۱

فهرست

سخنی با خواننده ۱۷

مقدمه ۲۱

۱. ماهیت تمدن

مفهوم تمدن ۲۷

ویژگی های نظام تمدنی ۴۰

سازه های تمدن ۴۳

سیستم تمدنی ۵۴

ضابطه مندی تمدن ها ۶۰

مراحل تمدن ها و تکامل آنها ۶۳

۲. ماهیت مطالعات تمدنی

رویکردهای اجتماعی در شناخت تمدن ۷۳

روش های تمدن پژوهی در علوم اجتماعی ۷۶

روش سیستمی ۸۴

نتیجه گیری ۹۱

۳. حکمت عملی، حکمت تمدنی

مقدمه	۹۵
عقل عملی و عقل تمدنی	۹۸
تبیین‌های متفاوت در فرق میان عقل عملی و عقل نظری	۹۸
تطبیق تبیین‌های مختلف از عقل عملی بر عقل تمدنی	۱۰۰
نظریه مختار	۱۰۲
ماهیت و منزلت عقل عملی و عقلانیت تمدنی	۱۰۴
توصیفی یا هنجاری بودن علوم عملی	۱۰۴
اعتباری یا حقیقی بودن عقل عملی	۱۰۶
مستند باید‌ها، شاید‌های تمدنی	۱۱۰
۱. عقل نظری	۱۱۰
۲. ملائمت با «من جمعی یسیر»	۱۱۱
۳. فطرت اجتماعی	۱۱۴
۴. تجربه اجتماعی	۱۱۷
۵. دین	۱۱۸
برتری عقل عملی بر عقل نظری در نگرش تمدنی	۱۱۹
خاتمه	۱۲۲

۴. الهیات تمدنی

مقدمه	۱۲۵
۱. نگرش الهیاتی به مقولات تمدنی	۱۲۶
مفهوم الهیات تمدنی بنابر اصطلاح قدما از الهیات	۱۲۷
مفهوم الهیات تمدنی در اصطلاح جدید از الهیات	۱۳۰
الهیات تمدنی و نسبت آن با الهیات عملی در اندیشه دینی مدرن	۱۳۴

انطباق وظایف الهیات عملی بر الهیات تمدنی.....	۱۳۷
۲. نگرش تمدنی به مقولات الهیاتی.....	۱۴۱
دشواری‌های فهم و تطبیق مغیبات الهیاتی در نگرش تمدنی.....	۱۴۱
نمونه‌هایی از مقولات الهیاتی در نگرش تمدنی.....	۱۴۵
امدادهای غیبی و کارکردهای تمدنی آن.....	۱۴۶
انتظار و کارکردهای تمدنی آن.....	۱۵۱
یاد رنج متعالی و کارکردهای تمدنی آن.....	۱۵۲
خاتمه.....	۱۵۴

۵. جایگاه خردیات و تمدن در تفکر و تجربه صوفیان مسلمان

مقدمه.....	۱۵۵
ظرفیت‌های بالقوه فرهنگی و اجتماعی در عرفان علمی.....	۱۶۰
۱. تأکید بر ابعاد عملی و اجتماعی در علم عرفان.....	۱۶۲
۲. یگانه‌گرایی در عقیده و رفتار و ابعاد فرهنگی و اجتماعی آن (توحید در جامعه).....	۱۶۲
۳. مقوله زهد در اندیشه عرفانی و مفهوم اجتماعی آن.....	۱۶۴
۴. اندیشه ولایت (خلافت بالسیف) و مفهوم تمدنی آن.....	۱۷۰
۵. زیبایی و هنر در تفکر عرفانی و ابعاد فرهنگی و تمدنی آن.....	۱۷۳
۶. مؤلفه‌های عرفانی مؤثر در ساحت‌های فرهنگی (مانند غم عرفانی و عشق عارفانه).....	۱۷۴
۷. ظاهر (شریعت) و باطن (طریقت) در عرفان اسلامی و امکان تطبیق آن در	
مورد تمدن و فرهنگ.....	۱۸۱
ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی در تصوف اسلامی (بررسی تاریخی).....	۱۸۳
۱. زهد متصوفه در برابر تجمل در دستگاه خلافت اسلامی.....	۱۸۵
۲. رویکردهای اجتماعی در میان متصوفه.....	۱۸۹
الف. امر به معروف و نهی از منکر.....	۱۹۱

۱۹۲	ب). جهاد و مبارزه با دشمنان اسلام.....
۱۹۵	ج). اخوت و برادری.....
۱۹۷	د). تأثیر در فرهنگ عمومی.....
۲۰۱	۳. نگرش ایجابی به دنیا و فعالیت‌های دنیوی.....
۲۱۰	۴. سیاست و تصوف.....
۲۱۳	۵. تطبیق با شرایط زمانی و مکانی.....
۲۱۶	۶. نگاه مثبت به مقولات فرهنگی (به‌ویژه هنر).....
۲۲۰	خاتمه.....

۶. فرهنگ تکثرگرای غربی و چالش‌های نوپدید آن

در زیست و هویت مسلمان شرقی

۲۲۳	مقدمه.....
۲۲۸	جایگاه فرهنگ در وضعیت فرامدرن.....
۲۳۰	تحولات جدید فرهنگی در وضعیت فرامدرن غربی.....
۲۳۰	۱. تغییر و تحول.....
۲۳۴	۲. فردگرایی جدید.....
۲۳۶	۳. بحران هویت.....
۲۳۸	چالش‌های زیست و هویت دینی در وضعیت فرامدرن.....
۲۳۸	۱. سکولاریزاسیون استدلالی.....
۲۳۹	۲. سکولاریزاسیون روانشناختی.....
۲۴۰	۳. ضعف توحیدی.....
۲۴۲	۴. ضعف ایمانی برآمده از تکثر گزینه‌های ایمانی.....
۲۴۳	۵. معضل هویت دینی.....
۲۴۴	خاتمه و پیشنهاد.....

۷. اسلام و تمدن در اندیشه حسن حنفی و مالک بن نبی

مقدمه.....	۲۴۹
اندیشه اصلاحی و تفکر احیایی.....	۲۵۳
اندیشه اصلاحی جدید.....	۲۵۹
نسبت چپ اسلامی با تفکر جریان نو اصلاح عربی.....	۲۶۵
۱. حسن حنفی.....	۲۶۸
نگرش تمدنی حسن حنفی به دین.....	۲۷۰
۲. مالک بن نبی.....	۲۷۴
نگرش بن نبی به تمدن اسلامی.....	۲۷۶
اخلاق و تمدن از منظر بن نبی.....	۲۷۹
جایگاه دین در اندیشه تمدنی بن نبی.....	۲۸۳
جمع بندی.....	۲۸۶

۸. درآمدی بر الهیات عملی در اندیشه دینی مدرن

پیشینه الهیات عملی.....	۲۸۹
تعریف الهیات عملی.....	۲۹۶
وظایف الهیات عملی.....	۳۰۳
تفصیل وظایف چهارگانه الهیات عملی.....	۳۰۸
۱. وظیفه توصیف تجربی و حسی.....	۳۰۸
۲. وظیفه تفسیری.....	۳۱۰
۳. وظیفه هنجاری.....	۳۱۱
الف) تفسیر الهیاتی رخدادهای، وضعیت و زمینه اجتماعی.....	۳۱۱
ب) تفسیر اخلاقی عمل.....	۳۱۲
ج) عمل خوب و بازتاب هنجاری آن.....	۳۱۵

- ۳۱۷..... وظیفهٔ هنجاری و گفتگوی بین‌رشته‌ای
- ۳۱۹..... مدل‌های ارتباطی دوسویه در گفتگوی بین‌رشته‌ای
- ۳۲۲..... مدل‌های گشتاری در گفتگوی بین‌رشته‌ای
- ۳۲۵..... مدل آریب‌شکل در گفتگوی میان‌رشته‌ای
- ۳۲۶..... ۴. وظیفهٔ عملی
- ۳۲۶..... ۶ جلوه‌های رهبری دینی (در مسیحیت)
- ۳۳۰..... خاتمه

۹. الهیات و فرهنگ

مروری بر تفاوت‌های فکری الهی‌دانان مسیحی در مطالعات فرهنگی

- ۳۳۱..... مقدمه
- ۳۳۳..... قسمت اول: فرهنگ در نگرش مدرن و پست‌مدرن
- ۳۳۴..... ویژگی‌های فرهنگ در دنیای امروز
- ۳۳۵..... روش‌های مطالعهٔ فرهنگ در معنای مدرن
- ۳۳۶..... چالش‌ها در فرهنگ‌شناسی
- ۳۳۸..... تفاوت‌های نگرش پست‌مدرن با نگرش مدرن در باب فرهنگ
- ۳۳۸..... ۱. نسبی و تاریخی شدن فرهنگ
- ۳۳۹..... ۲. جزئی شدن فرهنگ (نقی فرهنگ به مثابه یک کل)
- ۳۳۹..... ۳. نداشتن اجماع در فرهنگ
- ۳۳۹..... ۴. نقی فرهنگ به عنوان یک اصل برای نظم اجتماعی
- ۳۴۰..... ۵. بی‌ثباتی فرهنگی
- ۳۴۰..... ۶. نبود مرزهای مشخص فرهنگی
- ۳۴۱..... قسمت دوم: نسبت میان فرهنگ و الهیات
- ۳۴۳..... مراحل مطالعات فرهنگ و الهیات در غرب

مرحله نخست: از شلایرماخر تا کارل بارت	۳۴۵
فردریش شلایرماخر (۱۷۶۸-۱۸۳۴م)	۳۴۵
رودولف بولتمان (۱۸۸۴-۱۹۷۶م)	۳۴۶
کارل بارت (۱۸۸۴-۱۹۶۸م)	۳۵۰
مرحله دوم: از پل تیلیش تا ریچارد نیبور	۳۵۳
پل تیلیش (۱۸۸۶-۱۹۶۵م)	۳۵۴
ریچارد نیبور (۱۸۹۴-۱۹۶۲م)	۳۵۷
الگوهای نسبت میان الهیات و فرهنگ از نظر نیبور	۳۵۷
۱. مسیح در برابر فرهنگ	۳۶۰
۲. مسیحیت متعلق به فرهنگ است	۳۶۲
۳. الگوهای الهی	۳۶۴
الف) الگوی ساختارگرایان (دین بالاتر از فرهنگ است)...	۳۶۵
ب) مدل نوسانی دوگراها (مسیحیت و فرهنگ در پارادوکس اند)	۳۶۷
ج) مدل تبدیلی تحول‌گراها (دین فرهنگ را تغییر می‌دهد)	
(نظریه نیبور)	۳۷۰
مرحله سوم (وضعیت پست‌مدرن امروز) (جان میلینک و کاترین تیر)	۳۷۴
جان میلینک (۱۹۵۲م)	۳۷۵
کاترین تیر (۱۹۵۷م)	۳۷۷
۱. هویت مسیحی در اصطلاح اجتماعی	۳۷۷
۲. هویت مسیحی در پرتو مرزهای متفاوت فرهنگی	۳۸۰
۳. اشتراکات در عقاید و رفتارهای مسیحی (عناصر ذاتی مسیحی)	۳۸۲
شبک مشترک زندگی	۳۸۴
هویت مشترک بر اساس «وظیفه مشترک»	۳۸۴
نتیجه‌گیری	۳۸۵

پیوست‌ها

پیوست ۱: ترجمه و تلخیص کتاب اسلام تمدنی: پلی میان سنت و تجدد (رسول نوروزی	
فیروز، فضا خاتمی‌نیا)	۳۸۹
اشاره	۳۸۹
مقدمه	۳۹۰
فصل اول: گفتگوی تمدن‌ها و جهان اسلامی (سید حسین نصر)	۳۹۲
فصل دوم: اسلام تمدنی از منظر شریعت (محمد هاشم کمالی)	۳۹۷
۱. معنا و هدف اسلام حضاری	۳۹۸
۲. کیفیت خوب زندگی	۴۰۳
۳. حمایت از حقوق اقلیت‌ها و زنان	۴۰۶
۴. همبستگی فرهنگی و اخلاقی	۴۰۸
۵. قابلیت دفاع	۴۱۰
فصل سوم: رویکردهای جدید به شریعت: تقدیر از ارزش‌های اسلامی برحسب	
تغییرات در جوامع اسلامی (احمد کاظمی موسوی)	۴۱۳
ابو اسحاق الشاطبی	۴۱۴
شاه ولی‌الله دهلوی	۴۱۷
محمد اقبال	۴۱۹
عبد الحمید ابوسلمیان	۴۲۱
فصل چهارم: معنای تمدن از منظر مالایی‌ها (بهارالدین احمد)	۴۲۳
فصل پنجم: اسلام حضاری در بافت گفتمان سنتی اسلامی - مالایی در دنیای	
مالایی (محمد عثمان المحمدی)	۴۳۰
فصل ششم: اسلام حضاری به منزله سیاست حکومتی جدید (نهد کمال حسن)	۴۳۶
فصل هفتم: رفاه و سلامت محیط زیست به عنوان ویژگی مهم اسلام حضاری	
(عثمان بکار)	۴۴۲
فصل هشتم: بازسنجش تأثیر اسلام در علم مدرن (سمیل اکدوغان)	۴۴۶

فصل نهم: اقتصاد اسلامی در دنیای جهانی‌شده: فرصت‌ها و چالش‌ها برای مسلمانان (عمر الروبایی).....	۴۵۵
فصل دهم: تبادل بین تمدنی دانش در سنت فکری اسلام: مطالعه موردی در باب رابطه «علم تدبیر منزل اسلام» و «اکونومیای» یونان باستان (صبری اورمان).....	۴۵۸
فصل یازدهم: برخورد فرهنگ‌ها: بررسی واکنش ادبی مسلمانان به سلطه غربی (حسن النگار).....	۴۶۲
فصل دوازدهم: ماهیت فرافرهنگی هنر اسلامی (امیرحسین ذکریگو).....	۴۷۰
فصل سیزدهم: اقلیت‌ها در جوامع اسلامی: بافت تمدنی کثرت‌گرای مالزیایی (مدثر عبدالرحیم).....	۴۷۹
پیوست ۲: ترجمه و تلخیص کتاب یهودیت به مثابه یک تمدن.....	۴۸۵
اشاره.....	۴۸۵
درباره کتاب.....	۴۸۶
نکاتی از آرنولد السن و مرادخای کاپلان در سرآغاز کتاب.....	۴۸۶
مقدمه.....	۴۹۱
بخش اول: علل بحران.....	۴۹۳
۱. عوامل فروپاشی.....	۴۹۳
الف) نظم سیاسی مدرن.....	۴۹۳
ب) نظم اقتصادی مدرن.....	۴۹۵
ج) ایدئولوژی مدرن.....	۴۹۸
۲. مؤلفه‌های محافظت از زندگی یهودی.....	۵۰۰
عوامل درونی.....	۵۰۰
عوامل محیطی.....	۵۰۲
۳. عامل تعیین‌کننده.....	۵۰۳

برنامه‌ای برای نوسازی.....	۵۰۳
بخش دوم: الگوهای مختلف برای یهودیت.....	۵۰۵
بخش سوم: الگوی پیشنهادی برای یهودیت.....	۵۰۶
یهودیت به‌مثابه تمدن.....	۵۰۶
عناصر سازنده یهودیت به‌مثابه یک تمدن.....	۵۰۹
۱. سرزمین.....	۵۰۹
۲. زبان.....	۵۱۰
۳. آداب، قوانین و عرف اجتماعی.....	۵۱۱
۴. ناپیوندهای عمومی.....	۵۱۱
۴. هنر تودگانی.....	۵۱۳
۵. ساختار اجتماع.....	۵۱۴
اقتضائات یهودیت به‌مثابه یک تمدن.....	۵۱۵
بخش چهارم: سازمان جامعه یهودیان.....	۵۱۹
ملت یهودی.....	۵۱۹
ملیت‌گرایی به‌مثابه یک مفهوم فرهنگی.....	۵۱۹
سرزمین اسرائیل (فلسطین).....	۵۲۱
نظام اجتماعی یهودی.....	۵۲۲
بخش پنجم: رشد و توسعه دین یهودی.....	۵۲۴
ضرورت جهت‌گیری‌های جدید نسبت به مسئله دین.....	۵۲۴
جایگاه دین در زندگی یهودی.....	۵۲۵
بُعد تودگانی دین یهودی.....	۵۲۷
مراحل گذشته و تاریخی یهودیت.....	۵۳۱
روش کارکردی در تفسیر آموزه‌های دینی.....	۵۳۳
بخش ششم: تورات و یهودیت به‌مثابه روش زندگی یهودیان امریکا.....	۵۳۴

۵۳۴.....	تورات به عنوان روش زندگی.....
۵۳۵.....	محیط اجتماعی یهودی.....
۵۳۵.....	خانواده یهودی.....
۵۳۷.....	کنیسه.....
۵۳۸.....	عرف تودگانی.....
۵۳۹.....	اخلاق یهودی.....
۵۴۰.....	فقه و اخلاق.....
۵۴۰.....	عدالت اقتصادی.....
۵۴۱.....	آموزش یهودی.....
۵۴۲.....	نتیجه گیری.....
۵۴۷.....	کتابنامه.....
۵۴۷.....	الف. کتاب ها.....
۵۵۸.....	ب. مقالات.....
۵۶۱.....	ج. منابع انگلیسی.....
۵۶۴.....	د. تارنها.....

نمایه ها

۵۶۵.....	آیات.....
۵۶۶.....	روایات.....
۵۶۷.....	اعلام.....
۵۷۶.....	اصطلاحات.....
۵۹۲.....	ادیان، اقوام، مکاتب و تبارها.....
۵۹۸.....	کتاب ها و مجله ها.....
۶۰۱.....	مکان ها.....

سخنی با خواننده

مطالعات تمدنی در دنیای اسلام به گونه‌های مختلف و در مراحل گوناگون شکل گرفته و پیشرفت کرده است؛ لیکن آنچه در این مطالعات و بررسی‌ها تاکنون صورت یافته، نگاهی تاریخی (تاریخ تمدن اسلامی) و احیاناً فلسفی و اجتماعی (چیستی تمدن و فرهنگ) بوده است. در این مطالعات، رویکرد الهیاتی به تمدن و رویکرد تمدنی به الهیات کمتر مورد تحلیل و تمرین نظری قرار گرفته است. این در حالی است که نیاز بدین رویکرد در دنیای امروز اسلام بیش از پیش احساس می‌شود و پیام‌های آن در ایجاد تحول در حوزه‌های فکری و فرهنگی مسلمانان بسیار در برزخ و راهگشاست.

آنچه در این کتاب آمده، پروژه‌ای درازمدتی است که محقق کتاب، آقای حبیب‌الله بابایی، سال‌ها پیش آن را آغاز کرده و در پژوهش‌های خود، زمانی طولانی را بدان اختصاص داده است. آنچه، اکنون بعد از پنج سال مطالعه و تحقیق به ثمر نهشته است، نه یک الگوی جامع از «الهیات معطوف به فرهنگ و تمدن» - که تحصیل آن در وضعیت فکری امروز ناممکن می‌نماید - بلکه جستارها و کاوش‌های نظری در موضوعات مختلف الهیاتی و تمدنی است که هر یک از اینها می‌تواند موضوعات و پرسش‌های جدید، و رویکردها و افق‌های تازه‌ای در مطالعات الهیاتی از تمدن و مطالعات تمدنی از مقولات الهیاتی فرا روی محققان و اندیشوران قرار دهد. مؤلف برای اتمام کار و اعمال نقدها و ملاحظات علمی، این نوشته‌ها را پیش از این در معرض

ارزیابی و نشر مجلات مختلف علمی و پژوهشی قرار داده است تا قبل از انتشار کتاب، از نواقص آن فروکاهد و به غنای آن بیفزاید که البته این فرایند، هرچند این پژوهش را به تأخیر انداخته، به قوت آن افزوده است.

همه مقالات تألیفی - را به علاوه پیوست شماره دو که گزارش و تلخیص کتاب مرادخای کاپلان است - آقای بابایی نوشته است؛ پیوست شماره یک را - که گزارش و تلخیص کتاب اسلام حضاری است - آقای رسول نوروزی (محقق رسمی گروه مطالعات تمدنی) و خانم فاضه خاتمی‌نیا (کارشناس و محقق ارشد ادبیات انگلیسی) تهیه کرده‌اند که بدینوسیله از آنها قدردانی می‌شود. گفتنی است دو مقاله نخست خلاصه مطالبی است که پیش از این در کتاب جستاری‌نظری در باب تمدن - که حاصل پژوهش و نگارش مؤلف از گفتگوهای گروه مطالعات تمدنی است - چاپ شده است. این دو مقاله چکیده‌ای است از آنچه در کتاب مکرر آمده است و البته افزوده‌هایی هم دارد که در آن کتاب نیامده است. همین‌طور مقاله هفتم نیز پیش‌تر در کتاب تمدن و تجدد در اندیشه معاصر عرب، به نام نویسنده آمده که در این کتاب همراه با اضافاتی تجدید چاپ شده است. بقیه مقالات نیز در چند سال گذشته در مجلات مختلف مانند مجله نقد و نظر، حکومت اسلامی، الهیات اجتماعی و علوم سیاسی منتشر شده‌اند که در این کتاب جمع یافته‌اند.

لازم است زحمات طاقت‌فرسای نویسنده را در تألیف این مقالات پاس داشت؛ ایشان در فضایی که ادبیات تمدنی در آن ناچیز است و منابع کافی نیز در این باره وجود ندارد، با عزمی ستودنی بر این موضوع تمرکز کرده و گام‌های مؤثری در این راه برداشته‌اند. همچنین از آقایان رسول نوروزی و هادی شکوری تشکر می‌کنیم که در نمونه‌خوانی‌ها و دقت‌های متنی کمک‌های شایانی کردند. همین‌طور باید قدردانی کرد از مجلاتی که با نشر این مقالات، زمینه را برای نقد و نضج هر یک از آنها فراهم آوردند و بالاخره

از مسئولان محترم پژوهشگاه و رؤسای پیشین آن (حجج اسلام آقایان دکتر محمدتقی سبحانی و دکتر احمد مبلغی) و رئیس فعلی آن جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای حسین توسلی، معاونت پژوهش و اداره نشر پژوهشگاه که همه به گونه‌ای در شکل‌گیری این مجموعه سهم بوده و در نشر آن همکاری کرده‌اند، سپاسگزاریم.

گروه مطالعات تمدنی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

مقدمه

موضوع «فرهنگ و تمدن» به موجب دنیوی بودنشان، کمتر مورد تحقیق و تأمل اندیشمندان مسلمان قرار گرفته و به ندرت در صورت بندی تفکر فقهی، اخلاقی، کارم، فلسفی و یا حتی عرفانی آنها اثر گذاشته است؛ از همین رو منابع اسلامی خلافای فراوانی به لحاظ اجتماعی پیدا کرده و ابعاد پنهان و پیچیده «تمدن و فرهنگ انسانی» از منظر وحیانی روشن نگشته است؛ لیکن اندیشه مسیحی، با وجود کاستی های ذاتی که در آن نهفته است، به موجب آمیختگی اش با دنیای سکولار و دنیاگرایی در غرب بعد از رنسانس، ناگزیر از مواجهه الهیاتی و دینی با مقولات اجتماعی و این جهان بوده و داشته های محدود خود را جهت حل معضلات حیات بشری به کار بسته است.

مجموعه نوشتارهای حاضر در مورد «دین، فرهنگ و تمدن» در صدد ارائه یک الگوی جامع از «اندیشه تمدنی اسلام» نیست. بی شک چنین کاری در توانایی یک فرد با یک رویکرد در یک رشته خاص نخواهد بود که بتواند با چند سال مطالعه و نوشتن چند مقاله از عهده آن برآید. اساساً ارائه «الگوی تمدنی اسلام» کاری بس سترگ که باید گروه های مختلف پژوهشی برای آن شکل داد، گفتگوهای میان رشته ای و چندرشته ای برای آن ترتیب داد و زمان و زمینه کافی برای تجربه های متعدد و متنوع فراهم آورد تا به تدریج چشم انداز تمدنی اسلام هویدا شود و آینده ای روشن برای مسلمانان در جهان امروز ترسیم گردد.

هدف نویسنده از مجموعه نوشتارهای حاضر، کاوش‌های نظری و تأملات فکری دربارهٔ امکان مطالعات تمدنی در موضوعات اسلامی و انجام مطالعات اسلامی در موضوعات تمدنی بوده است. علاوه بر آن سعی کرده‌ایم به تلاش‌های مشابه در فرهنگ‌های دینی دیگر، مانند مسیحیت و یهودیت نیز توجه کنیم و تجربیات آکادمیک آنها را در ایجاد نسبت میان دین، فرهنگ و تمدن به نخبگان تمدن‌اندیش ایرانی گزارش کنیم تا بلکه پرسش‌های مشابه و پاسخ‌های ممکن به مثابه تجربیات فکری دغدغه‌مندان دین و الهیات همواره نصب‌العین اندیشمندان و متفکران مسلمان باشد تا از خطاهای پیش‌آمده بر حذر باشند و از ظرفیت‌های به‌دست آمده بهره ببرند.

بدین منظور در نخستین گام، خلاصه‌ای از «چیستی تمدن» و «ماهیت مطالعات تمدنی» بیان کرده‌ایم تا معنا و مفهوم تمدن و رویکرد تمدنی را در گفتار خویش معلوم سازیم. فصل اول دوم که برگرفته از کتاب جستاری نظری در باب تمدن با افزوده‌هایی تازه است، ماهیت تمدن و تمدن‌شناسی را معلوم می‌کند. فصل سوم که در شماره ۶۲ مجله حکومت اسلامی منتشر شده، در صدد تطبیق عقل عملی بر عقلانیت تمدنی (عقل عامل) در عرصه تمدن است تا راه را بر رویکردهای عملی در ساحات متعالی هموار کند و تحقق عملی آموزه‌های دینی را ممکن سازد. به نظر می‌رسد از رهگذر چنین عقل‌فعالی در اندیشه دینی نه فقط مقابله با سکولاریزاسیون (نفی آئوریت دین از صحنه زندگی) سهل خواهد شد، بلکه کارآمدی دنیوی و تمدنی علوم دینی، مانند الهیات و اخلاق در عرصه‌های کلان اجتماعی امکان خواهد یافت. فصل چهارم، رویکرد الهیاتی در مطالعات تمدنی را بررسی می‌کند. در این نوشته که در شماره ۶۳ نقد و نظر انتشار یافته است، معنای الهیات تمدنی مورد بحث قرار می‌گیرد. از این منظر الهیات تمدنی را به دو معنا می‌توان به کار برد: نگرش الهیاتی به مقولات تمدنی و نگاه تمدنی به مقولات

الهیاتی. این مقاله بسط این دو معنا از الهیات تمدنی است تا در نخستین گام، مفهوم نگرش الهیاتی به مقولات تمدنی را بررسی و معنای این تعبیر (الهیات تمدنی) را بنابر اصطلاح قدیم و جدید از الهیات روشن کند. آن گاه در گام دیگر امکان نگرش تمدنی به مقولات الهیاتی و نمونه‌های ممکن آن (همچون غیب و امید و قربانی) را در الهیات اسلامی مورد تأمل قرار دهد تا از این رهگذر راهی متفاوت برای اندیشه درباره بنیادها و ظرفیت‌های دین اسلام در صورت‌بندی تمدن اسلامی ارائه کند و برخی خلأهای نظری (در تفسیر و تبیین تحولات تمدنی) و عملی (در تأسیس تمدن اسلامی) را در سنت فکری مسلمانان بیان نماید. در فصل پنجم، رابطه میان تصوف اسلامی و تمدن اسلامی در دو سوره نظری و تاریخی مورد بحث قرار گرفته است. در این نوشته که در شماره ۶۴ نقد و نظر آمده است، کوشیده‌ایم در یک نگاه در کارکردهای تمدنی آموزه‌های صوفیه تأمل کنیم تا معلوم شود آیا اساساً چنین آموزه‌هایی نگرش عرفانی را برمی‌تابند یا نه؟ از سوی دیگر به فرض آنکه چنین نگاه دنیوی و تمدنی‌ای به عرفان و تصوف ممکن باشد، آیا تاریخ، چنین کارکردی را برای تصوف تأیید می‌کند و آیا اساساً صوفیه در معنایی که خواهد آمد) سهمی در تمدن اسلامی داشته‌اند یا خیر؟ عنوان فصل ششم «فرهنگ تکثرگرایی غربی و چالش‌های نوپدید آن در زیست و هویت مسلمان شرقی» است که در شماره ۵۶ فصلنامه علوم سیاسی منتشر شده است. در این نوشته با مروری بر مختصات فرهنگ متکثر مدرن در دنیای غرب، چالش‌های برآمده از «تکثر فرهنگی» در زیست دینی غربی‌ها مانند «سکولاریزاسیون استدلالی و روان‌شناختی»، «ضعف ایمانی» و «بحران هویت دینی» را مورد تأمل قرار داده‌ایم. سپس سعی کرده‌ایم با تطبیق فضای فرهنگی غرب بر وضعیت جدید دنیای اسلام که نشانه‌هایی از غرب‌زدگی فرهنگی در آن آشکارا دیده می‌شود، امکان تکرار همان چالش‌های زیستی

و هویتی هرچند به شکلی متفاوت، در فضای غیرغربی را مطالعه و بررسی کنیم. آن‌گاه در خاتمه این مقاله با اشاره به رویکردهای مختلف در حل تکثر سکولار غربی در جامعه مسلمانان و ایجاد وحدت مترقی اسلامی (صراط مستقیم توحیدی)، بر ضرورت تکثیر و تکثر اسلامی (شُبُل توحیدی) به عنوان جانشینی برای وضعیت پلورال^۱ مدرن امروز تأکید ورزیده‌ایم. فصل بعدی که در کتاب تمدن و تجدد در اندیشه معاصر عرب منتشر شده است، به جریان فکری «اصلاح تمدن‌گرا در دنیای عرب‌زبان» می‌پردازد و شخصیت‌های نمونه و مؤثر در آن مانند حسن حنفی (چپ اسلامی) و بن نبی (ابن خلدونی‌های غرب عربی) را بررسی و آرای آنها را در نسبت میان «دین و تمدن» تحلیل می‌کند. فصل هشتم و نهم برای معرفی اندیشه دینی غرب مسیحی در موضوع دین، فرهنگ و تمدن نگاشته شده است. مقاله هشتم که در شماره ۶۱ نقد و نظر چاپ شد، در صدد معرفی الهیات عملی^۲ و نحوه صورت‌بندی آن در تاریخ اندیشه مدرن دینی در مسیحیت است. این منظور در این مقاله با اشاره به زمینه‌های تاریخی و اجتماعی (کولاریزاسیون) در غرب، اندیشه‌های الهیاتی پیشین (الهیات شبانی، الهیات اخلاقی)، شخصیت‌ها و متفکران اثرگذار، مراکز، کتاب‌ها، و نشریاتی که در به‌وجود آمدن این الهیات سهم وافری داشتند و وظایف توصیفی، تفسیری، هنجاری، و عملی این الهیات پی‌گرفته شده است. مقاله نهم نیز که با عنوان «الهیات و فرهنگ: مروری بر تطورات فکری الهی‌دانان مسیحی در مطالعات فرهنگی» نوشته شده است، به دنبال نشان‌دادن سه دوره فکری الهیات مسیحی در نگاه به مسئله فرهنگ است تا نوع پرسش‌ها و پاسخ‌های

1. Plural.

2. Practical Theology.

ارائه شده در میان اندیشمندان مهم مسیحی، مانند فردریش شلایرماخر، کارل بارت، پل تیلیش، رودولف بولتمان، ریچارد نیبور، جان میلبنک و کاترین تیر ارائه شود و اندوخته‌های نظری آنها در موضوع الهیات، دین، فرهنگ و تمدن در دسترس محققان ایرانی زبان قرار بگیرد.

در انتهای کتاب، دو گزارش مهم از دو کتاب مهم‌تر در تفکر تمدنی در اسلام و در یهودیت نوشته شده است. گزارش اول را - که ترجمه و تلخیص کتاب اسلام تمدنی: پلی میان سنت و تجدد^۱ است - آقای رسول نوروزی فیروز و خانم فطّمة خاتمی نیا تهیه کرده‌اند. این گزارش پیش از این در شماره ۱۴۰ آینه پژوهش منتشر شده است. این کتاب - که محققان و اندیشمندان مؤسسه بین‌المللی تفکر و تمدن اسلامی^۲ در دانشگاه بین‌المللی اسلامی مالزی نوشته‌اند - حاوی فصل‌های مهمی در موضوعات تمدنی از منظر اسلامی است. گزارش دوم (پیوست شماره دوم) تلخیص و ترجمه کتاب بسیار مهم مرادخای کابلان با عنوان یهودیت به مثابه یک تمدن^۳ است که توسط راقم این سطور نوشته شده و اخیراً در مجله آینه پژوهش در شماره ۱۳۷-۱۳۸ منتشر گردیده است. امید است این مجموعه بتواند افق‌های نویی در نگرش‌های تمدنی فرا روی محققان حوزه و دانشگاه قرار دهد و زمینه‌ساز پژوهش‌هایی تازه در این زمینه باشد.

در این میان باید از استادان و مدیران پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قدردانی کنم، چه آنهایی که در نخستین گام در مجلات علمی مختلف (به‌ویژه نقد و نظر و آینه پژوهش) مقالات را منتشر و زمینه‌های اصلاح هر یک از

1. *Islam Hadhari: Bridging Tradition and Modernity*.

2. ISTAC.

3. *Judaism as a Civilization*.

آنها را فراهم کردند و چه کسانی که همواره در رویکردهای تمدنی مشوق ما بودند و گروه مطالعات تطبیقی و تمدنی به همت و عزم ایشان راه افتاد و چه همکاران علمی در شورای علمی گروه (حجج اسلام آقایان دکتر مهدی امیدی، دکتر مجتبی عبدخدایی، دکتر ذبیح الله نعیمیان، دکتر محمدتقی کرمی قمی، دکتر احمد رهدار، دکتر مصطفی جمالی، دکتر رضا خراسانی و جناب آقای عباس حیدری‌پور) که تک‌تک مقالات را خواندند و ملاحظاتشان را در مورد هر یک از مقالات به راقم این سطور متذکر شدند. همین‌طور از آقایان رسول نروزی و هادی شکوری که در نمونه‌خوانی‌ها و دقت‌های متنی کمک شایانی کردند، سپاسگزارم. از حجت‌الاسلام هادی قهار نیز که در بحث‌های مربوط به نگرش سنی از جانب را مدد رساندند، تشکر می‌کنم. همچنین از جناب استاد حسن اعرابی سپاسگزارم که روی جلد را به خط زیبایشان آراستند. نهایتاً از حجت‌الاسلام والمسلمین آقای محمدتقی سبحانی که نظارت بر این مجموعه را برعهده گرفته‌اند و نکته‌های ارزنده‌ای را یادآور شدند قدردانی می‌کنم و توفیقات همه را از خداوند متعال بخواهانم.